

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

У статті проаналізовані правові норми й положення історичних пам'яток права, що були прийняті після проведення судової реформи 1864 р. Дослідження засвідчило, що після здобуття Україною незалежності формування системи кримінального процесу відбувається з урахуванням вимог європейського співтовариства.

Ключові слова: кримінальний процес, система права, розвиток кримінального процесуального законодавства, судова реформа.

В статье проанализированы правовые нормы и положения исторических памятников права, которые принимались после проведения судебной реформы 1864 г. Исследование показало, что после обретения Украиной независимости формирование системы уголовного процесса происходит с учетом требований европейского сообщества.

Ключевые слова: уголовный процесс, система права, развитие уголовного процессуального законодательства, судебная реформа.

The article analyzes the legal norms and provisions of historical monuments of law, which were adopted after the judicial reform of 1864. The study showed that after Ukraine gained independence, the formation of a criminal process takes place taking into account the requirements of the European community.

Key words: criminal process, system of law, development of criminal procedural legislation, judicial reform.

Вступ. Реформування кримінального процесуального законодавства України вимагає переосмислення низки його новел, адже правозастосовна практика свідчить про певні проблеми, які потребують свого вирішення. У зв'язку із цим доцільно звернутися до минулого, що дозволить виділити позитивні положення, виправдані часом. У цьому разі доречно розглянути формування системи кримінального процесу після проведення судової реформи 1864 р.

Історичні аспекти розвитку правової системи загалом і становлення в Україні структури та системи кримінального процесу зокрема досліджувало чимало вітчизняних науковців різного періоду. Особливий вклад здійснили Ю. Грошевий, Є. Коваленко, О. Капліна, Л. Лобойко, В. Маляренко, В. Нор, О. Сапін, В. Тертишник, Л. Удалова, І. Фойницький та ін. Однак питання історичної ретроспективи процесу виникнення системи кримінального провадження на теренах сучасної України залишаються актуальними й у наш час.

Постановка завдання. У контексті викладеного метою статті є аналіз історичних пам'яток права через призму їхньої еволюції в законодавстві та теорії на різних етапах розвитку кримінального процесу.

Результати дослідження. Судова реформа 1864 р. стала черговим кардинальним кроком до розвитку системи кримінального процесу та правосуддя на теренах тодішньої України. Її суть полягала в запровадженні Статуту кримінального судочинства 1864 р. (далі – Статут), яким фактично було покладено початок широкомасштабним перетворенням у системі судоустрою. Так, Статутом було законодавчо закріплено такі основоположні принципи функціонування судової системи: здійснення правосуддя лише судом; незалежність суду; рівність усіх перед судом; змагальність сторін; судовий контроль та ін. Поряд із ліквідацією порядку так званого ревізійно-

© СИМОНОВИЧ Д.В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії факультету підготовки слідчих (Харківський національний університет внутрішніх справ)

го перегляду судових рішень Статут також закріпив положення про розгляд уже прийнятих рішень, що не набули чинності винятково в судах двох вищих інстанцій – апеляційній і касаційній [1, с. 624–636].

Реформа передбачала повну зміну судоустрою зі створенням двох гілок судів – мирових і загальних судових установ, кожна з яких мала по дві інстанції (мирові судді й мирові з'їзди; мирові суди й судові палати), а також касаційних департаментів Сенату, які виступали як загальна третя інстанція. Був створений суд присяжних, який скликався для суду над звинуваченими в тяжких кримінальних злочинах. Сам розгляд справи був обмежений двома інстанціями – першою й апеляційною, а для суду присяжних – усього однією. Для розгляду всіх справ установлювалася одна касаційна інстанція, що була відділена від поліцейської та стала процесуально незалежною.

Унаслідок реформи судова влада стала повністю відділеною від адміністративної, а судове слідство було відділене від поліцейського й стало процесуально незалежним. Судді загальних судів стали незмінними, а мирові судді – виборними на певний строк. Загалом досягненням кримінального процесуального права того часу була регламентація стадій кримінального процесу: 1) попередній розгляд, що складався з дізнання й попереднього слідства; 2) віддання до суду; 3) підготовчі дії суду; 4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Передбачалася можливість перегляду вироку в апеляційному й касаційному порядку [2, с. 350–351].

Сучасні науковці цілком справедливо підкреслюють той факт, що зародження законодавчих елементів системи кримінального процесу, окремих інститутів, механізму забезпечення права і свобод людини та ін. відбулося в результаті проведення судової реформи в 60-роках XIX ст. Тому саме її слід вважати поштовхом до розроблення перших теоретико-правових напрацювань у сфері кримінального судочинства [3, с. 14; 4, с. 9], що ми повністю підтримуємо та вважаємо за доцільне здійснювати сучасні дослідження на основі критерію законодавчого унормування правового явища. На нашу думку, це якнайкраще надасть змогу врахувати процесуальні норми різного часу.

Наступний етап пов'язаний зі становленням і розвитком судової системи Української РСР, коли фактично були закладені основні засади (принципи) кримінального процесуального законодавства України. У законі Центральної Ради «Про порядок видання законів» від 8 грудня 1917 р. було передбачено, що всі закони та постанови, які мали юридичну силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 р., мають силу й надалі, оскільки вони не змінені й не скасовані універсалами, законами й постановами Української Центральної Ради [5, с. 32–33]. Крім цього, діяли нормативні акти Радянського Українського уряду. Відповідно до Резолюції Першого з'їзду Рад України про організацію влади на Україні від 12 грудня 1917 р. тимчасовому Центральному Виконавчому Комітету України доручалося негайно поширити на територію Української республіки всі декрети й розпорядження робітничо-селянського уряду федерації; оголосити недійсними всі розпорядження Ради, яка вона видала й видасть, а також скасувати всі постанови Ради й Секретаріату, які були видані раніше й спрямовані проти інтересів робітників і найбідніших селян України [5, с. 110–111]. З остаточною перемогою в боротьбі за владу уряду робітників і селян подальший розвиток кримінального процесуального права України проходив під впливом «революційної правосвідомості».

28 лютого 1919 р. приймається дуже важливий із погляду кримінального процесу закон «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР». Цей закон установлював, що кожен громадянин УНР підлягав переслідуванню й позбавленню волі лише за передбачені кримінальним законом злочини й тільки шляхом, зазначеним у законі.

Відправною точкою організації судочинства на території України, що знаходилася під впливом Російської імперії, вважається Декрет «Про Суд» № 1 від 24 листопада 1917 р. При цьому П. Землянський зазначав, що на першому етапі побудови радянської системи судів було скасоване старе законодавство, а формування нового розпочалося ще до прийняття зазначеного Декрету. Окрім народних судів, створювалися робітничі та християнські революційні трибунали, на які покладалася боротьба з контрреволюційними силами, мародерством і саботажом [6, с. 11–13].

Важливим етапом розвитку радянського судоустрою й кримінального судочинства в Українській РСР стало прийняття РНК УРСР 14 лютого 1919 р. декрету «Про суд» і «Тимчасового положення про народні суди й революційні трибунали». Цей період розвитку кримінального процесуального законодавства відзначився тим, що численні нормативні акти в галузі судоустрою й судочинства (головним чином циркуляри Народного комісаріату юстиції) були спрямовані на до-

повнення «Тимчасового положення про народні суди й революційні трибунали» і вдосконалення норм, що містилися в цьому законодавчому акті.

Судова реформа 1922 р. стала ще одним із найважливіших етапів у розвитку кримінального процесу, зокрема і його системи. Підготовка та розроблення першого Кримінально-процесуального кодексу Української РСР 1922 р. була складовою частиною кодифікаційної діяльності, яку здійснював робітничо-селянський уряд УРСР [7, с. 155]. Центром кодифікаційної роботи був Народний комісаріат юстиції. 14 вересня 1921 р. ВЦВК прийняв постанову «Про розроблення питань цивільного, матеріального, процесуального права», відповідно до якої почалася робота над кримінально-процесуальним законодавством.

Насамперед змістом судової реформи 1922 р. було створення єдиного суду. Як засвідчило наше дослідження, на час проведення реформи на теренах тодішньої України, як, до речі, і в інших радянських республіках, існували дві системи судів: народні суди та революційні трибунали. Система народних судів складалася з народного суду, що був судом першої інстанції, і ради народних суддів – касаційної інстанції. Народний суд функціонував за участю двох або шести народних засідателів (залежно від характеру справ, переданих на їхній розгляд). Крім того, існували камери народного суду при Надзвичайному комітеті для розгляду кримінальних справ, розслідування яких здійснювали органи надзвичайної комісії.

Революційні трибунали були територіальні (губернські) і спеціальні (військові та військово-транспортні трибунали). Судовим центром трибунальської юстиції УРСР став у 1921 р. єдиний верховний трибунал УРСР. Народні суди такого республіканського судового центру не мали.

Перший Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (далі – КПК) був прийнятий ще до проведення в Україні реформи судоустрою, що об'єднала народні суди й революційні трибунали в єдину судову систему. Кримінально-процесуальний кодекс був затверджений 13 вересня й набув чинності з 20 вересня 1922 р., тоді як «Положення про судоустрій УСРР» було затверджене ВУЦВК 16 грудня 1922 р. й набуло чинності з 1 лютого 1923 р. Тому КПК 1922 р. відбивав роздільне існування народних судів і революційних трибуналів і певні відмінності в порядку судочинства між ними. У КПК 1922 р. у самостійних розділах містилися процесуальні норми про судовий розгляд у народних судах і революційних трибуналах. Що стосується всіх інших норм першого КПК УСРР 1922 р., то вони однаково стосувалися всіх судових органів [8, с. 95–97].

Новий кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, прийнятий другою сесією ВУЦВК X скликання 20 липня 1927 р., що набув чинності 15 жовтня того ж року, відбив ті значні досягнення в кримінальному судочинстві, які стали результатом розвитку й зміцнення соціалістичної законності в роки мирного господарського будівництва. Зазначений КПК був розроблений відповідно до Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 31 жовтня 1924 р. і Положення про судоустрій УРСР від 23 жовтня 1925 р. [9, с. 26–28].

25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР були прийняті Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Вони стали базою для нових кримінально-процесуальних кодексів союзних республік, оскільки раніше видані кримінально-процесуальні кодекси в більшості своїй застаріли.

Кримінально-процесуальний кодекс України був затверджений 28 грудня 1960 р. і набув чинності з 1 квітня 1961 р. Незважаючи на юридичне закріплення багатьох демократичних принципів судочинства, кримінально-процесуальне законодавство того часу не передбачало ефективного правового механізму їх забезпечення. Відсутність такого механізму не дозволяла забезпечити права й свободи людини під час розслідування кримінальних справ, причому це стосувалося як обвинуваченого, так і потерпілого. Особливо наочно це проявилось в період соціально-супільних змін, що відбулися після розпаду СРСР.

Після проголошення Україною незалежності законодавцем було прийнято Концепцію судово-правової реформи від 28 квітня 1992 р., відповідно до якої передбачалося суттєве реформування кримінально-процесуального законодавства з метою встановлення додаткових гарантій забезпечення прав і свобод особи в кримінальному процесі [10].

З прийняттям у 1996 р. Конституції України було закладене нове підґрунтя реформування кримінального судочинства загалом і системи кримінального процесу зокрема. Водночас численні перетворення, що відбувалися в період із 15 травня 1992 р. по 17 травня 2001 р., унаслідок яких до КПК України 1960 р. було внесено понад 50 змін, звісно, не могли докорінно змінити природу кримінального процесуального права, а завдавали лише «точкових ударів» по усуненню істотних прогалин.

Складність і неефективність окремих змін призвели до проведення в травні–червні 2001 р. так званої «малої судової реформи», у результаті якої, на думку В. Бойко та Н. Бобешко, кримінально-процесуальне законодавство позбулося елементів репресивного характеру, підвищило правовий і громадський авторитет суду як основного гаранту законності, прав і законних інтересів особи [11, с. 99]. На наш погляд, із цим не можна погодитися повністю, адже, як свідчить практика того часу, численні звіти та виступи правозахисних організацій, Уповноваженого з прав людини, а також аналіз рішень Європейського суду з прав людини у сфері кримінального судочинства, у законодавстві ще залишалися стереотипи радянського періоду. Водночас усе ж таки відбувалася поступова гуманізація в цій сфері.

На думку професора Ю. Грошевого, найбільш суттєвими новаціями, внесеними у 2001 р., стало посилення ролі суду в забезпеченні основ недоторканності особи, її житла, таємниці листування, телефонних розмов, змагальності та диспозитивності; реальне забезпечення права на захист, презумпція невинуватості та ін. Були створені апеляційні суди, у судочинстві з'явилися апеляційні інстанції, змінилася процесуальна сутність і форма касаційного провадження, було уточнене процесуальне становище прокурора [12, с. 3].

У 2012 р. був прийнятий концептуально новий Кримінальний процесуальний кодекс України, який ґрунтується на позитивному історичному розвитку кримінального процесу. Окремі елементи системи кримінального процесу, що містилися в процесуальних законах різного часу, з урахуванням сучасних міжнародних і європейських правових вимог були акумульовані в КПК України 2012 р. Прийняття цього Кодексу можна вважати логічною ланкою в ланцюзі проведених у нашій державі реформ.

Сучасна система кримінального провадження є підсумком розвитку вітчизняної науки кримінального процесу. Хоча чинний КПК України 2012 р. за своєю структурою суттєво відрізняється від попередніх КПК України 1922, 1927, 1960 років, наявність окремих стадій і особливих порядків кримінального процесу має історичне підґрунтя, що зумовлене соціально-політичними змінами в суспільстві та державі.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що судова реформа 60-х рр. XIX ст. стала результатом більш ефективного правового регулювання кримінального судочинства. Прийняття Статуту кримінального судочинства 1864 р. визнане кардинальним напрямом удосконалення кримінального процесу, яким започатковано широкомасштабні перетворення в системі судочинства. Якщо говорити про сучасний період удосконалення системи кримінального процесу, то, на нашу думку, його необхідно поділити на три етапи: 1) отримання незалежності й прийняття Конституції України 1996 р.; 2) перехідний – проведення у 2001 р. «малої судової реформи»; 3) від прийняття у 2012 р. нового КПК України й до сьогодні. Формування системи кримінального процесу в цей період характеризується запровадженням європейських цінностей.

Список використаних джерел:

1. Судебная власть в России. История. Документы / под ред. О. Кутафина, П. Лебедева, Г. Семигина. – М. : Мысль, 2008. – Т. 2. – 848 с.
2. Иванов В. История державы и права Украины : [підручник] / В. Иванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892с.
3. Волков К. Забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканість під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / К. Волков. – К., 2015. – 20 с.
4. Остарійчук О. Показання як процесуальне джерело доказів у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Остарійчук. – Кривий Ріг, 2016 – 20 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України. Том 2. Лютий 1917 – 1996 р. / за ред. В. Гончаренка. –К. : Ін Юре, 1997. – 800 с.
6. Землянський П. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (на материалах УССР) / П. Землянський. – К. : Типография МВД УССР. – 1972. – 306 с.
7. Луценко А. Історіографічні особливості розбудови кримінально-процесуального законодавства через призму юридичної техніки / А. Луценко // Вісник НУВС. – 2004. – Вип. 27. – С. 154–159.
8. Губар С. Становлення і розвиток органів дізнання та досудового слідства в Україні (1917 – 60-ті роки XX століття) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. Губар ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 208 с.

9. Гончаров И. Возникновение и развитие института предварительного следствия в советском уголовном процессе : [учебное пособие] / И. Гончаров. – Киев : НИИРИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Дзержинского, 1980. – 156 с.

10. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. № 2296-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 30. – Ст. 426.

11. Бойко В. Щодо деяких положень нового кримінально-процесуального законодавства України / В. Бойко, Н. Бобешко // Право України. – 2003. – № 1. – С. 99–102.

12. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України / за ред. Ю. Грошевого, В. Хотенця. – Х. : «Право», 2002. – 150 с.